

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՏԱՐՈՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

VII

ԲԵՐԴԱԿԱ ՍԱՐԸ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆԸ

Արշալոյսը բացւած էր, երբ հեւ ի հեւ հազիւ մեղ ձգեցինք Բերդակա սարը ու տեղաւորեցանք հեղեղատի մը մէջ: Հոն զգացի, որ դեռ հիւանդ եմ — բոլորովին ուժէ ինկած էի:

Մշոյ սքանչելի դաշտը մանիչակ մշուշով պարուրւած՝ կը քնանար կարծես: Մեղրադետը եւ աւելի հեռուն Եփրատը՝ պսպղուն երկու երիզներու նման, մանիչակէ Փոնի վրա, ձգւած էին դաշտի մէկ ծայրէն միւսը: Դուրանի գիւղերը կապրէին դեռ . . . իրենց վերջին սեւ օրերը:

Կէսօր էր, երբ լեռան ստորոտէն դէպի մեղ սկսան բարձրանալ քանի մը հոգի: Շալակաւորներ էին որ ճաշ էին բերած: Բերդակցի Օսկիանն էր անոնց առաջնորդը: Իրական ուխտեալներէն էր հնաւուրցայդ մարտիկը դեռ Արապոյի, Սերոր-Աղբիւրի օրերէն: Կարճահասակ, քիչ մը կաղիկ, նիհար, սուր պսպղուն աչքերով 40-ի մօտ մարդ մըն էր, որ անցած էր շատ կրակներէ ու զնդակներէ եւ այժմ ամէն ինչի վրա փիլիսոփայօրէն կը նայէր: «Ինչ որ դրած է զմեր ճակտին, զէն կեղնի» — այս էր անոր դաւանանքը ամենածանր վայրկեաններուն:

Կարծեմ մեր խումբը տաս հոգիէ էր բաղկացած: Մաթէոսն էր անոր ղեկավարը: Մեր յեղափոխական պատմութիւնը, բաղմաթիւ այլ հազազիւտ զէմքերու հետ, շատ քիչ բան արձանագրած է անոր մասին:

Յաղթանդամ մարդ մըն էր, բայց մանուկ մը: Ռուսական զինուորութիւն էր ըրած, իսկ հետադային Գրիստափորի աշակերտը դարձաւ եւ կատարեց ահաբեկում մը «Փոթորիկ»ի հրամանով: Ատկից

*) Հ. Յ. Դաշնակց. անաբեկչական մարմինը.

գիտեմ, գէշ մարդիկ միտքդ պղտորած են. վերադարձիր անմիջապէս. մի կասկածիւր երբեք, գլխովս կերաշխաւորեմ. միւլթէսարըՓը իր յարգանքը միշտ կը պահէ քեզի հանդէպ» . . . : Հաջի Իլիասին, նոյն ճամբով պատասխանեցի. գրեցի իրեն թէ՝ միւլթէսարըՓի եւ իրեն պատրաստած դաւադրութիւններու մասին տեղեկութիւններ ունինք եւ թէ Օսմ. Պարլամենտը արժանի է Իլիասի նման մէսլուսներ ունենալու: Աւելցուցի նաեւ թէ՝ օր մը, եթէ արդարութիւն կայ այս աշխարհի մէջ, պիտի հանդիպինք միմեանց . . . : Արդարութիւն ո՞ր կայ սակայն:

Ատկէ քանի մը օր յետոյ դարձեալ տոմս մը ստացայ: Այս անգամ փոստի միւտիւրէն էր, որ «խիստ կարեւոր խնդրոյ մը առթիւ», կ'ուզէր հանդիպիլ ինծի: Ինքը պիտի դար Մոկուլնքի ալիքներէն մէկը ու հոն պիտի տեսնէինք: Ընկերներս սակայն կտրուկ հակառակեցան հաւատացած, որ նամակը կեղծ էր եւ պատրաստած էր զիս թակարդ ձգելու համար: Այդ վայրկեանին յոռետես էինք դարձեր որ եւ է թիւրքի նկատմամբ, խելագարութիւն կը համարէր հաւատ ընծայել նման գրութիւններուն: Ու չգացի: Ջարդերէն վերջը միայն կը մեղադրէի ինքզինքս՝ որ դացած չէի. թերեւս իրապէս միւտիւրէն էր գիրը եւ, ո՞վ գիտէ, գուցէ Ջարդերէն էր որ կը զգուշացունէր: Այսօրս որ յետին թուով էին այս մտածումներս: Նման վայրկեաններուն րիսիւր եւ վճռական քայլերը ընդհանրապէս օգտակար ենեղած. ես, դժբաղդարար բաւականաչափ չեմ ունեցած այդ յատկութենէն: Եղած եմ քիչ մը տատանող եւ «եթէ»ներով ինքզինքս անդամալուծող:

Ամիսը անցած էր, մինչ մենք ալիպէս անիմաստ ու աննպատակ կը թափառէինք լեռներու գագաթները: Գոնէ՛ կրնայինք երբեմն դաշտ իջնալ եւ օգտակար բոլոր ժողովուրդին, յուսահատ այդ օրերուն՝ ուժ ներշնչելով եւ քիչ թէ շատ կազմակերպելով: Հոն բանի մը կը սպասէինք կարծես: Ի՞նչի, ես ալ չեմ գիտեր: Կը յիշեմ միայն, որ թէեւ ընդհանուր, կազմակերպւած Ջարդը մեր միտքէն չէր անցներ, բայց զօրեղ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը կենսական կը համարէինք: Կը սպասէինք քրտական լալն ասպատակութիւններու, անիշխանութեան, ախանաւոր անձերու եւ մարտիկներու գէմ դաւերու – այս բոլորին կը հաւտայինք:

Ամիսէ մը յետոյ միայն Սասունէն լուր առինք, Կորիւնն էր, որ օր մը աղտիկ խումբով մը եկաւ մեր քով:

Սասնոյ ղեկավարները կարեւոր էին համարած խորհրդակցութիւն մը ունենալ ինծի հետ եւ վերջապէս կուղէին որ ես ալ հոն բարձրանամ եւ մնամ իրենց քով:

Մաթէոսին յանձնելով զինւած ուժերը, հետեւեցայ Կորիւնին:

Մահաւան չափ տխուր էր այդ լռակեաց ու խորհրդաւոր հայդուկը. խօսելիք չէր մնացած այլեւս. յոռետես էր միշտ ու իմ քաջալերական բռնադրօսիկ լաւատեսութեանս կը պատասխանէր բերանի մէկ կողմի թախծոտ ժպիտով մը. իր միակ յոյսը ուստական բանակը եւ մեր կամաւորական գունդերն էին:

Կուրտիկի արեւելեան թեւերէն կը բարձրանայինք գիշերւան լը- ուսթեան մէջ. դադաթը հասանք, երբ արշալոյսը կը բացւէր. հոն սասունցի պահակներ կը հսկէին: Կարեւոր գիրք մըն էր, որ կիշխէր Մուշ քաղաքի վրա: Արշալոյսի վարդապոյն լոյսին մէջ, առաջին ան- դամ տեսայ Անտօքի եւ Մովսսարի դադաթները, Կէլիէ-Գուզանը եւ Տալուրիկը պատնէշող լեռնաշղթաները, իսկ աւելի մօտ՝ նեղ, երկար Տալուրիկը պատնէշող լեռնաշղթաները, իսկ աւելի մօտ՝ նեղ, երկար Տալուրիկը պատնէշող լեռնաշղթաները, իսկ աւելի մօտ՝ նեղ, երկար Տալուրիկը պատնէշող լեռնաշղթաները:

Մեր ընկերները Սէմալ էին եկած ու մենք ալ հոն գերթայինք: Արադ կիշխէինք լեռնէն: Սէմալի եւ Շէնըկի գիւղացիները իրենց կա- նանց հետ կ'իլլի արտերը կը մաքրէին, տեղ-տեղ կը ջրէին, կարծես ոչինչ պատահած էր աշխարհիս վրա ... Կը դիտէի զանոնք յուզումով ու դառնութեամբ եւ կը խորհէի որ ժողովուրդի բնաղդը չի խաբեր ի- րեն - թերեւս վտանգը անցնի առանց ցնցումի:

— Կլկլ կը ջրե՞ս, Գա'լօ, բարի լուս, ձայնեց Կորիւնը, կարծես արտայայտելով մեր ցաւատանջ մտածումները:

Յաղթանդամ ջրվարը, որին ուղղւած էին այս խօսքերը, դան- դաղօրէն գլուխը բարձրացուց, արագ հայեացք մը նետեց մեր կողմ ու շարունակեց թումբերը ուղղել:

— Զրէ', ջրէ, որ Մուսաբէզը դայ, ըզըզի օրհնայ ու ուտէ, քաղցր հեգնանքով մը աւելցուց Կորիւնը:

— Ա', Ասծու բարին վըր քըզի էզնի, պարոն Կորիւն, Մուսաբէ- զը չուր մըզի դայ, զմէն կը լմնցունք ու գէնոր լէ մըր ք... կը թոր- գենք, պատասխանեց Գալօն բամբ ձայնով մը ու խնդաց:

Պզտիկ գիւղ մըն էր Սէմալը, Շէնըկէն քիչ մը հեռու: Յեղափո- խական փայլուն անցեալ ունէր եւ անոր ամէն քարն ու թուփը՝ իր խաղանքները գուրդէին: Խորհրդաւոր ու նւիրական էին այդ բոլորը:

Գիւղին եզրին, խոշոր ծառի մը տակ, հաւաքւած էին Կէլիէկու- ղանցի Կիրակոսը, ժողովրդի հերոսներէն, բարձրահասակ, ջղուտ, նիհար ու չիկահեր մարդ մը, 45-ի մօտ, որ գլխին դրած էր բարձր քօլօջ մը ապօռօջով փաթթած, հագած փռչոտ քեազահին. Սէմալա «Քաթիթի» Մանուկը՝ նոյն հասակի, բայց աւելի կիրթ ու խոհուն դի- մազներով. Մճօն եւ Ռուբէնը:

Այդ միջոցին արդէն իսկ սպառնական շարժումներ կը նկատուէին Սասնոյ դէմ. Գենջի, Հաղոյի, Մօտկանի, Խարզանի, Իշխընձորի եւ այլ կողմերու աշիրէթները շարժման մէջ էին դուրսը: Սասնոյ ժողովուրդը եւ յեղափոխական ղեկավարութիւնը կը զգային անշուշտ իմաստը այս շարժումներուն եւ իրենց կողմէ, որքան հնարաւոր էր, պաշարի ու ռազմանիւթի կեդրոնացման պատրաստութիւններ կը տեսնէին:

Մերինները ըսին, թէ կռիւներու կեդրոնը պիտի դառնայ Տաւուրիկը ու Կէլիէկուզանը, իսկ իբր վերջին դիմադրութեան կեդրոն՝ Անտօք լեռը, որ ամէն յարմարութիւններ ունի վերջին դիմադրութիւններու համար: Իսկ մինչ այդ, բոլորի յոյսը ռուսական բանակին էր, որ ամէնքի կարծիքով, չի կրնար ուշանալ: Կարիքը ունէին փորձառու մարտիկ-ղեկավարներու եւ մթերքի: Բայց որովհետեւ համալրած էին թէ՛ կառավարութիւնը նախ Սասունը պիտի զարնէ, ապա քաղաքն ու դաշտը, այդ պատճառով ալ որոշւած էր, որ ամէն ինչ Սասունի համար գործածւի. դաշտէն կարելոր ուժեր պէտք էր կանչուէին անմիջապէս եւ, հնարաւոր եղածին չափ, ռազմական պարէն կեդրոնացէր:

Այսքան տարիներ անցնելէ վերջ, անուշտ, դժւար է ճշգրիտ պատկերը տալ մեր խորհրդակցութիւններուն, բայց աւելորդ չեմ համարեր զոնէ մօտաւորապէս վերլուծել, յատկապէս տեղական ղեկավարներու տեսակէտները:

Կիրակոսը կը պնդէր, թէ յարձակման նախաձեռնութիւնը պէտք է որ մենք ստանձնէինք եւ կառավարիկէր յարձակիլ քաղաքի վրա: «Մուշ դարկենք», ռազմամթերք եւ պաշար ձեռք կը բերենք, կամրանանք եւ լուր կուտանք ռուս բանակին, — կըսէր ան:

Քեաթիպ Մանուկը դէմ էր ատոր: Ան կըսէր թէ՛ մեր ուժերը ի վիճակի չեն նման գործ մը կատարելու: Սասունէն ուժերը այլ տեղ տանիլ, կը նշանակէր սկիզբէն իսկ խորտակել մեր միջնաբերդը:

Մճոն եւս յարձակողականի կողմնակից էր, սակայն Սասունի չորջր մաքրելու եւ լեռները մեր ձեռք պահելու դիտաւորութեամբ:

Կորիւնն էր միայն ընկճւած: Լաւատես չէր մեր գործողութիւններու յաջողութեան նկատմամբ: Պաշար ու ռազմամթերք չունինք, — կըսէր ան, — դաշտը անպատրաստ է եւ անկազմակերպ, քաղաքը չի դիմանար առանց դրսի օժանդակութեան: Սասունը թերեւս քիչ մը կը կուռի, բայց մինչեւ ե՞րբ: Եւ անոր բովանդակ յոյսը ռուսական բանակը եւ մեր կամաւորական գունդերն էին, եթէ միայն ժամանակին հասնէին:

Լսած էր նաեւ, որ քաղաքի հայոց թաղերը թնդանօթի են բռնած ու ժողովուրդը ջարդած են: Իր ըսելով լեռներն են փախած աւելի քան 20,000 հոգի: Կուրտիկէն լսած որոտը այս է եղած ուրեմն . . . :

Ահա ինչպէ՛ս զոհ գացինք մենք մեր «նազմական նախատեսութեան», կարծելով թէ կառավարութիւնը, առանց դաշտին եւ քաղաքին ձեռք դպցնելու, նախ Սասունը պիտի զարնէ. թշնամին թողուց որ դաշտի զինւած ուժերը դուրս հանենք ու կեդրոնանանք Սասնոյ կղզիացած պզտիկ տարածութեան վրա, որուն երեք կողմերը քիւրտ բնակչութիւնն էր եւ միայն դաշտի կողմը բաց էր մեզ համար. թշնամին օգտւելով ուրեմն այս պայմաններէն բնաջնջեց ժողովուրդը: Այս զարհուրելի սխալը դործեցինք մենք՝ ղեկավար ու պատասխանատու ընկերներս, անշուշտ առանց որ եւ է անձնական նկատումի, բայց ենթարկւելով քարացած աւանդութիւններուն, յամառ անհեռատեսութեան եւ խաբւելով տարիներ առաջ Սասունի նկատմամբ թիւրքերու կիրառած ռազմական դործելակերպէն . . . : Պէտք էր գոնէ պաշտպանել ու պահպանել մահէ ազատւած բեկորները: Սակայն ի՞նչպէս: Սասունը հազիւ կրնար ամիս մը կերակրել բնիկ ժողովուրդը: Ատկէ դատ, եթէ կռիւը սկսէր, դուրսէն եկած ժողովրդի բազմութիւնը պիտի կաշկանդէր կռուողները եւ պիտի խանդարէր յարձակումներէ պաշտպանւելու: Յրեւել ժողովուրդը լեռներու մէջ եւ թողո՞ւլ իր ճակատագրին: Բայց այդ կը նշանակէր, մատնել զայն բացայայտ ոչնչացման, եթէ միայն ուսական բանակի մեր կամաւորական խումբերէն չուտով չհասնէին մեզի: Կենսական էր մեզ համար, որ եւ է գնով, լուր հասցնել եւ օգնութիւն ուղեւ, իսկ մինչ այդ՝ պէտք էր պաշտպանել գոնէ, նեղ շրջաօդի մը մէջ ամփոփւած մնացորդները:

Հոգեկան տառապանքս առանց ատոր ալ զարհուրելի էր, որ հեռացած էի Մուշէն: Ատոր վրա կաւելնար այժմ մէկ կողմէ ջարդը, իսկ միւս կողմէ՝ ահաբեկ բեկորներու այս հսկայ խումբի յուսահատական վիճակը . . .

Նոյն օրը, երբ ես եւ Ռուբէնը ծառին տակ մեր վիշտն ու տըրտմութիւնը կապրէինք, նայեցայ իրեն ու վճռական ձայնով ըսի, թէ վար՝ ժողովուրդին քով պիտի երթամ. ի՞նչ ըսելու, ես ալ չեմ գիտեր, բայց անկարելի էր այլեւս մնալ այսպէս հոս:

Ռուբէնը, արցունքոտ աչքերով երկար նայեցաւ ինձի ու շշնջաց. «Երեւի մեռնիլ կուզե՛ս, կերթաս մեռնելո՞ւ» . . .

— Չը գիտեմ, ըսի, բայց պէտք է որ երթամ.

Նրբ սեւ գիշերը կիջնար Շէնիկ-Սէմալի հովիտին մէջ, քանի մը

զինւորներու հետ, դանդաղ ու մտահոգ, բռնեցինք անվերադարձ այդ ճամբան:

VIII

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՄՆԱՅՈՐԴՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ՝ ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Արշալոյսը նոր բացւած՝ կանգնած էինք Հաւատուրիկի լեռներուն ամենաբարձր կէտին վրա:

Այդտեղէն, երբ մեր առջեւ տեսանք մշուշապատ Դուրանը, որ կարծես պատանքւած մեռել ըլլար՝ ըմբռնեցինք ահաւոր աղէտին մեծութիւնը . . . :

Անէացած էր մեր ժողովուրդը: Դաշտի այս ու այն կողմը, գիւղերուն մէջ կամ եզրերուն՝ դիտակով կը տեսնէի բարձրացող խիտ քուլաները սեւ-դեղին մուխի: Հայու թոնիրին ծուխը չէր այդ այլևս. կայրւէին ըմբոստ գիւղերը կամ առանձին տունները. մարազներու մէջ կը հրկիզէր ժողովուրդի «ոչ-պիտանի» մասը, որ չէր կրնար յաղեցնել ճիւղներու կիրքերը:

Ահա եւ մնացորդը մեր տարաբախտ ժողովուրդի: Մեր կեցած լեռան վարի լանջերուն վրա, Առաքելոց վանքին դիմաց, կը վիստան առնոնք՝ բոյներնին քանդւած ահաբեկ մըջիւններու պէս եւ այդ բազմութեան աղմուկը՝ խուլ ու անորոշ՝ կը հասնի մեր ականջներուն: Վանքի մը ուխտի դացած բազմութեան եռուզեռի ալ կը նմանի հեռուէն: Սխալ չէր գուժկանի ըսածը՝ 20 հազարէ ոչ պակաս պէտք է որ ըլլային:

Մշտականջային երազ մըն էր կարծես. ուղեղս կայրւէր, պայթելու չափ սեղմելով դանդաւ. միտքս կը գործէր ահուկի արագութեամբ, բայց կցկտուր . . .

Ի՞նչ պիտի ընել այժմ, ի՞նչպէս փրկել գոնէ ասոնք, ի՞նչպէս լուր հասցնել ոռոտական բանակին, ինչպէ՞ս պաշտպանել. ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս . . . :

Հրանիւի մը պէս աչքերուս առջեւ կը դառնային մարմին առած պատկերները ահաւոր ջարդին, քաղաքի, գիւղերու ժողովուրդին, ընկերներուն, անմեղ մանուկներուն ու աչքերուս առջեւ ցցւած այս սարսափելի ուրաականներու ամբոխին: Եւ գրեթէ վազելով, հեւ ի հեւ կիջնէինք լեռնէն, խելագարներու նման զարնւելով ժայռերուն, իյնալով, մադլցելով:

Անոնց մէջ էնք ահա: Մօտէն ոչ մէկ արտակարգ յուզում, կարծես իրաւ ուխտի օր է: Կանանց եռուզեռ, ուտելիքի պատրաստութիւն՝ խմոր կը հունցեն, հարիւրաւոր օջախներ չորս կողմ, երեխա-

ներ կը խաղան ամէն կողմ, տղամարդիկ, խումբ-խումբ հաւաքւած այս ու այն կողմ՝ կը խօսէին. իսկ ոչխարի ու կովերու հօտերը բազմութենէն դուրս՝ արօտին մէջ էին:

Անտանելի դարչահոտութիւն բոներ էր ամէն կողմ. մարդիկ իրենց բնական կարիքը դրեթէ իրենց տեղերուն վրա կը կատարէին: Կենդանիներու արիւնը, աղտեղութիւններով լեցուն փորոտիքները՝ կոյտերով տեղին վրա կը մնային ամառւան այդ ամիսներուն . . .:

Աղատւածներուն մէջ էին բողոքականներու պատուելի Գրիգորը, միջհասակ, խիստ հաճելի արտաքինով, մեղմ ու կիրթ շարժումներով մէկը: Հոն էր նաեւ կաթոլիկ ծերունի քահանայ մը, կարծեմ Նորշէն դիւղէն: Կային նաեւ աչքի զարնող քանի մը երեւելիներ, որոնք քիչ-չաւ աղղեցութիւն կրնային ունենալ ժողովուրդին վրա: Անոնց հետ խորհրդակցարար, որոշեցինք ժողովուրդը փոխադրել նոր եւ պաշտպանման տեսակէտէն յարմար վայր մը, որպէս զի վարակիչ հիւանդութիւններէ դոնէ զերծ պահենք:

Քիչ մը աւելի վար, Հաւատուրիկ դիւղի կոնակը, եւ Առաքելոց վանքի հաւասար բարձրութեան վրա լեռնադաշտ մը ընտրեցինք ու մաս առ մաս հոն փոխադրեցինք ժողովուրդը: Տախարակէն Սասուն տանող ուղղութեան վրա շրջապատին տիրող բլուրը ընտրեցինք իբր պաշտպանութեան յենարան, եւ Մաթէոսի ջանքերով ու հրահանգով խրամներ ու դիրքեր պատրաստեցան, ուր պահակներ դրինք: Պահակներ դրեցան նաեւ Հաւատուրիկի երկու կողմերէն դէպի ձորերը տանող ճամբաներուն հսկող բարձրութիւններուն վրա:

Առաջին օրերը, ժողովուրդը եւ զինւած տղամարդիկ դիւրութեամբ կենթարկէին մեր կարգադրութիւններուն: Ոմանք քարերէ կամ ճիւղերէ հիւղակներ պատրաստեցին ու հոն պատուարեցան, իսկ բազմութիւնը, ընդհանրապէս, բացօթեայ էր:

Հետաքրքիր դէմք էր Գրիգոր պատուելին: Առաջին անգամ կը հանդիպէի իրեն: Սովորական օրերուն նա երեւի իր ժողովարանի կեանքովը միայն կապէր, բայց կրած ահաւոր օրերէն վերջ՝ կերպարանափոխւած էր: Կը փրկիսովայէր զարմանալի պաղարիւնութեամբ. ժողովրդի իմաստութեամբ կը վերլուծէր յեղափոխական շարժումներու թերութիւնները. չէր թխտեր, որ ջարդը անխուսափելի էր, քանի որ թիւրքերու հետ կէս դարէ աւելի թշնամի ենք եղած. դառնութեամբ կը քննադատէր ժողովուրդը, որ վտանգը չնախատեսեց եւ չպատրաստեցաւ դիմադրաւելու: Ռուսներու շուտափոյթ հասնելու մասին թերահաւատ էր. կառավարիչը ամբողջ այդ զանդւածը շարժել դէպի Պուլանըն կամ Ախլաթ, ուր կը գտնուէր երեւի

յիսուն հոգի կրցանք ենթարկել մեզի. միւսները զանազան պատրւակներով, տեղերնէն չուզեցին շարժիլ: Այդ յիսուն հոգին, սակայն, որակով բարձր եւ բազմատարար լաւ գինւած էին: Այս էր ահա պատկերը:

Կենդանական այս զարհուրելի անձնապահպանութեան զբացումը երթալով ա'լ աւելի թափ ստացաւ եւ վարակեց, դրեթէ անխորի, բոլորին: Տարօրինակ էր նաեւ, որ յուսահատական այս սոսկալի վիճակի հանդէպ՝ բացարձակապէս անզուայ ու անհոգ էր դարձած այդ ամբոխը: Սխալած չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ որ նոյնիսկ ուրախ ալ էին այս մարդիկը, ըստ երեւոյթին այն պատճառով, որ հրաշքով մը մահէն ազատած կը կարծէին ինքզինքնին: Այսօր երեւի դժւար ըմբռնելի է այս հոգեկան վիճակը, բայց այն օրերուն այդպէս էր: Ամենաչնչին բաներու համար — ուտելիքի, երեսաներու, կամ թեթեւ վիրաւորական խօսքի մը համար ահագին ու լուրջ աղմուկ կը բարձրանար, յաճախ նոյն իսկ իրար ծեծելու աստիճան: Իրենց վիճակին անդիտակ՝ խելագարւածներու բազմութիւն մըն էր: Պէտք էր ամէն դնով կենդանի մնալ ու ազատիլ, մանաւանդ կենդանի պիտի մնայ տղամարդը, կիներն ու աղջիկը այնքան արժէք չունէին. «տան օջախը» պէտք չէ որ մարի — ահա այս մտահոգութեամբ հետզհետէ վարակեցան մեր քով մնացած կամ պաշտպանութեան յատկացւած փորձառու մարտիկներն իսկ, ինչ որ պատճառ դարձաւ հետագայ մեր թշուառութիւններուն:

Կռաւաճարական ուժերը եւ քրտական աշխրէթները հետզհետէ կը սեղմէին իրենց պաշարման օդակը Սասունի շուրջ: Գրեթէ ամիսէ մը ի վեր մեր յարաբերութիւնը ընդհատւած էր հոն եղողներուն հետ: Ժամերով, դիտակովս կը զննէի մեր ետեւի լեռները եւ դաշտին մէջ կատարուող շարժումները: Օր մը նշմարեցի մեզմէ շատ վերը բարձրացող դադաթի քովէն շարունակաբար յառաջացող մարդկանց շարքը, որոնցմէ սուար խումբ մը տեղաւորւեցաւ հոն: Այդ օրերէն մէկն էր, որ լսեցինք համազարկերու աղմուկը. երեւի Կուրտիկի դիրքերուն շուրջն էր կռիւը: Մեզ խիստ մտահոգեց մանաւանդ մեր դիրքերուն տիրապետող բարձր դադաթի խումբերու երեւումը. երկու նպատակ կրնային ունենալ — կտրել մեր յարաբերութեան դժբերը Սասունի հետ (երեւի կը կարծէին թէ օգնութեան կրնանք երթալ), կամ յարձակիլ Հաւատուրիկի լեռներուն մէջ եղող հայերուն վրա: Այս հաւաքական վտանգին հանդէպ, զօրեղ խումբ մը կազմուեցաւ ամենէն փորձառու եւ անվեհեր մեր մարտիկներէն, որոնց յանձնարարւած էր գիշերով անցնիլ Սասունի այդ ճամբան բռնող թշնամիին թիկունքը եւ, յանկարծակիի բերելով, ջարդել ու հաստատուիլ

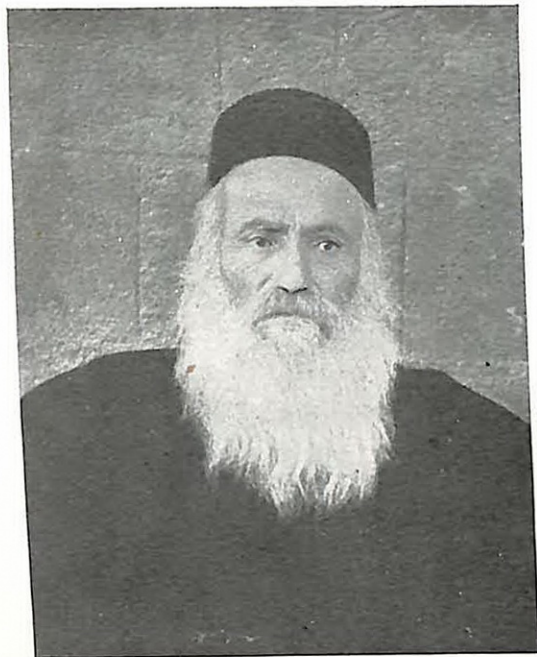
Սասնոյ լեռանցքը դեռ բռնւած էր թշնամիէն, որ առ այժմ չէր չարժեր: Սասունէն ալ ոչինչ չէր լսւեր: Բայց առաւօտ մը, մեր դիմաց գտնուող Առաքելոց վանքի ամայի շրջապատին մէջ մարդկանց բազմութիւն տեսանք: Ի՞նչ ընելու էին եկեր: Գոամեայ Յովհաննէս վարդապետը՝ այդ առաքելատիպ մարդը, արդէն մորթեր են սեմին վրա, ջարդի առաջին օրերուն, թալլեր վանքը: Արդեօք, թնդանօթ են բերած ուժակոծելու մեղ: Յանկարծ տեսանք, որ բազմութենէն քանի մը տասնեակ հոգի, աստիճաններով սկսան բարձրանալ վանքի պատերու եւ դմբէթի վրա. կը քանդէին. ժամերով աշխատեցան, բայց ապարդիւն. դարերու շաղախը քար էր դարձած: Կէսօրէն վերջն էր, որ լսեցինք ուժգին պայթիւններ, եւ դմբէթը տապալեցաւ — հայութեան հետքը կը մաքրէին:

Մեր թիկունքին գտնուող դիրքը, որ Մաթէոսը նախապէս քիչ շատ յարմարեցած էր ռազմական պահանջներուն, ուժեղացուցած էինք: Նախազգացում ունէինք, որ յարձակումը կրելու էինք այդ կողմէն եւ արդարեւ, Առաքելոց վանքի քանդումէն քանի մը օր յետոյ, թշնամին համազարկելով կիջնար մեր դիրքերուն վրա:

Կռիւր սկսաւ կէսօրին մօտ: Մենք՝ մէկ կողմէն ժողովուրդը ձորը կիջնէինք փան լեռը անցնելու համար, միւս կողմէն պահեստի մեր ուժերէն մօտ երեսուն հոգին կը ջանայինք տեղաւորել մեր գլխաւոր դիրքին թիկունքը: Մերինները «խրամ»-ներէն կը պատասխանէին: Թշնամին վերէն շղթայի մը ձեւով բացւած՝ կրակելով կիջէր, զոհեր տալով: Անոր մէկ թեւը արդէն կիջնար դէպի Հաւատուրիկի ձորը: Կռիւ տաք մէկ վայրկեանին, երբ տենդադին կը հետեւէինք կռիւ ընթացքին, յանկարծ տեսանք որ քանի մը տասնեակներ մեր գլխաւոր դիրքի թիկունքէն հօրիզոնական շարքերով կը յառաջանային: Մերիններն են արդեօք եւ ինչո՞ւ են ելած դիրքերէն: Սակայն չուտով պարզեցաւ, որ թշնամին, յանկարծակիի բերելով փոսերուն մէջէն կրակող մեր մարտիկները՝ անոնց թիկունքն է անցեր: Պէտք էր պահեստի մեր ուժերը առաջ տանիլ, կրակելով: Հրամաններ, պաղատանք, յանդիմանութիւն արժէք չունեցան. այդ ուժը հազիւ հարիւր քայլ մը առաջնաւով կեցաւ. անկարելի եղաւ աւելի առաջ տանիլ. գրեթէ ապարդիւն այդտեղէն կը կրակէին կիսաւեր իրենց հրացաններով, որոնց գնդակները արդէն չէին հասներ թշնամիին: Կը բողբոջէին արդարացիօրէն, թէ այդ փայտերով (հրացաններ) ինչպէ՞ս կարելի էր առաջ երթալ. . . . Ճարահատ, 8-10 հոգիով քիչ մըն ալ յառաջացանք կրակելով, որպէսզի գոնէ մերինները պաշարման շղթայէն հանէինք: Բարեբաղդաբար վերը կըռուողները, օգտւելով թշնամիին վայրկեանական չփոթութենէն, կրցան



ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ



ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

դիրքերէն դուրս նետուիլ, եւ կրակելով, քովնտի ձորով վազել դէպի մեզ: Մինչ այդ ժողովուրդ չէր մնացած նախկին տեղին վրա: Թըշնամին դանդաղօրէն կիջնար դիրքերէն մեր ուղղութեամբ: Մենք ալ կրակելով, մաս առ մաս, կիջնէինք ձորը՝ Քան անցնելու համար:

Այդ վայրկեանին էր, որ ձորի ճիշդ դահալէժին քով տեսայ եւրիտասարդ կին մը, որ ոտքերը տակը ծալլած՝ նստած էր եւ պաշտադին ձեռքերը մեզի երկարած՝ աղեկտուր ճիչեր կարձակէր. անդամալոյժ է, ըսին: Խնդրեցի մէկ քանիներուն, որ շալկեն ու ձուլեցնեն: Դառն հեզնանքով պատասխանեցին. «Ողջերը չենք կրնար փրկել. ասիկա՞ պիտի տանինք . . .»:

Ու երբ բաւական մը իջած էինք ձորէն, սարսափելի ճիչ մը հասաւ մեզ, եւ սեւ կոյտ մը ջարդ ու փշուր ինկաւ մեր ոտքերուն քովը. կիներ էր . . .:

(Շարունակելի)